

Türkmen halkynyň gelip çykyşy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmen halkynyň gelip çykyşy

TÜRKMEN HALKYNÝŇ GELIP ÇYKYŞY

■ ýa-da bu babatda gadymy türkleriň roly

"Gadymy türkler" diýip kime aýdylýar? Olaryň türkmen halkynyň taryhyna näme dahyly bar? Bu mesele örän giň, uly we gyzyklydyr. Häzire çenli türkmenleriň taryhy hakyndaky ýazylan eserler gadymy türkler we olaryň biziň eramyzdan ozalky III-II asyrlarda, biziň eramyzyň VI-VIII asyrlarynda esaslandyrylan Beýik Gun türkleriniň, Beýik türk kaganatlarynyň (hanlyklarynyň) Hytaýdan Kaspi deňzine çenli aralykda guran imperiýalary hakynda hiç hili maglumat ýok diýen ýaly. Şoňa görä-de, bu uly gyzykly problemanyň Türkmenistanyň taryhyna dahylly käbir taraplary we maglumatlary bilen okyjylary tanyşdyrmakçy bolýarys.

Ir döwürlerden başlap, tä X-XI asyrlara çenli häzirki Hytaýdan tä Ýewropa çenli aralykda, şol sanda Merkezi Aziýada, Turanda, günorta Sibirde – Altaýda, Tuwada, Hakasiýada, Ýeniseý derýalarynyň ýakalarynda we başgalarda ýaşan türki dilli ilata alymlar ("Древнетюркский словарь" М.. 1969 й.) "gadymy türkler" diýýärdiler. Muňa bu agzalan ýerlerde dürli döwürlerden saklanyp galan mazar depeleri (kurganlary), gadymy türk hanlarynyň mazarlarynyň üstünde goýlan ýadygärlikleri – ýüzi ýazgyly daş sütünleri (stelalar), Orhon, Ýeniseý, Talas derýalarynyň ýakalaryndaky V-VIII asyrlara degişli daşlara ýazylan gadymy türk runi ýazgylary, rus we ýewropa dillerine terjime edilen hytaý hronikalary, grek-rim-wizantiýa, siriýa awtorlarynyň eserleri, VII-XI asyrlaryň arap-pars-türk dilindäki eserleri doly şaýatlyk edýär.

Bu ägirt uly territoriýada gadymy türki dilleriniň şiwelerinde geplän onlarça halkyýetler, ýüzlerçe taýpa-uruglar ýaşaýdyr.

Olaryň hersiniň öz ýerli atlary bolupdyr. "Türk" diýen etniki (ilaty) at hökmünde Altaý daglarynda ýaşan we Beýik Türk kaganatlyklaryny esaslandyran dinastiýanyň taýpasynyň ady bolup, soň Türk kaganatlyklary imperiýa döwründe ol syýasy manyly etnik ada öwrülipdir. (Edil X asyrdaky ýaşan Seljuk Ýabgunyň adynyň XI asyryň ortalarynda onuň agtyklary Çagry begiň we Togrul begiň esaslandyran Seljukly imperiýasynyň adyna öwrülişi ýaly).

Muňa esaslanyp, gadymy türkler hakda ýazylan işleriň köpüsinde türki dilli halklaryň (häzir Aziýada we Ýewropada ýaşaýan türkmenler, türkler, azerbaýjanlar, özbekler, gazaklar, gyrgyzlar, altaý kişiler, ýakutlar, çuwaşlar, tatarlar we başgalar) köpüsiniň ata Watany Altaý bolupdyr diýen ýaly ýalňyş pikirler ýöredilýär we ýaýradylýar.

Orta asyrlarda, ylaýta-da arap basybalyjylaryndan soň, "türk" etnonimi has giňden ýaýrap başlaýar. Hytaý ýazuw çeşmeleriniň bu türki (hytaýça tukýu, tugýu) taýpanyň (gadymy türkçe "urugyň") gelip çykyşy baradaky maglumatlarda tukýularyň atabalary günbatar deňzinden (Kaspi deňzi bolarmagy mümkin) gündogarda ýaşaýarlar. Olaryň hunlaryň aşina şahasyndandyr, asly möjekden gelip çykandyr. Aşina öz derwezesiniň üstünde möjek kelleli baýdagy dikdi. Türk kaganlyklarynda, "türk" adyny alan taýpalar Aşina dinastiýasyndandyr diýilýär.

Birinji Türk kaganlygy 551-nji ýylda türki dilli taýpalary birleşdirip, il hany diýip ygylan edilen Bumyn hanyň döwründe döräpdir.

1899-njy ýylda, günbatar Mongoliýada gadymy türkleriň ýaşan ýerlerine guralan ekspedisiýa baştutanlyk eden A.N.Kazakow, Kobdo şäheriniň ýanynda gadymy türkleriň totem (keramatly) hasaplanan möjeginiň, murtly erkek adamlaryň daşdan ýasalan heýkelleriniň bardygyny ýazypdyr.

Häzirki Türkmenistanyň antik we Orta asyr döwürlerindäki atlary Turan, Horasan VII asyrdan araplar gelensoň, Orta Aziýa tutuşlaýyn Türküstan, ýagny türkleriň ýurdy hem diýlipdir.

Bar bolan ýazuw çeşmeleriniň köpüsünde bolsa, Turan türki dilli ilatyň ýurdy hökmünde görülýär. "Türk" we "türkmen" atlary, ylaýta-da, "türk" ady has gadymydyr. Olaryň manysy we

gelip çykyşlary bir-birine örän ýakyn we meňzeş. Türkiler sada we gowy, bir sözli adama "türk" adam diýýärler. Bu söz klassyý şahyrlarymyzyň eserlerinde-de şular ýaly manyda ulanylypdyr. Bu barada halkyň arasynda şeýle goşgy setirleri bar:

Türküm türküm türkümdir,
Türküm meniň görkümdir,
Türküm meniň berkimdir.
Toklusyny satar sekize,
Guýrugyny alar dokuza.

Türkmen adynyňam düýp sözi "türk" sözüdir, onuň diňe ikinji bogny hakynda taryhy ýazuw çeşmelerinde dürli pikirler bar. Olaryň has gadymysy XI asyryň uly alymy Mahmyt Kaşgarlynyň "türkmen" sözi Aleksandr Makedonskiniň döwründe "turkmanend", ýagny, "türke meňzeş adam" sözünden gelip çykypdyr diýen maglumaty. Hytaýda V asyrdan baş, günbatarda ýerleşen Sude diýen ýurda başgaça "Tokumung", ýagny, türkmenleriň ýurdy diýlipdir. Abu Reýhan Birunynyň düşündirişine görä bolsa, X asyrdan yslam dinine geçen oguzlara "türk iman", ýagny, "imanly türk" diýlipdir. Belli türkmen alymy Ata Annanuwowyň pikirçe, "men" goşulmasy degişliligi aňladýar, ýagny, "türkmen" diýmek "türki adamlar" diýmekdir. Başga-da pikirler köp. "Gadymy türkler" diýip atlandyrylan gadymy halklaryň, taýpa-uruglaryň maddy we ruhy medeniýetinden, taýpa-tire gurluşyndan, atlaryndan, dilinden häzirki türk dilli halklaryň durmuşynda, ylaýta-da, türkmenlerde saklanyp galan meňzeşlikler köp. Bu bolsa olaryň türkmen halkynyň gelip çykyşynda uly rol oýnandygyny tassyklaýan zatlaryň biridir.

V-VIII asyrlaryň daşlaryň ýüzündäki runi ýazgylarynda 3, 7, 9 oguz taýpa bileleşikleriniň (budun), kurykan, garlyk, gypjak, göktürk, tatabaý, türgeş, awar, gyrgyz ýaly ençeme taýpalaryň (halklaryň) atlary duş gelýär.

Taýpanyň 2, 3, 7 topara, bölege bölünmek däbi türkmenlerde-de bar. Mysal üçin, Sarahsdaky salyrlaryň 3 ene bölekleri – garaman, ýalawaç, kiçi aga. Şeýle hem salyrlaryň, saryklaryň, garagalpaklaryň ýedi uruga (ýaba) bölünme däpleri-de bolupdyr.

XI asyryň arap geografiýaçysy Abdylly ibn Hordadbek "Ýollar we welaýatlar hakynda kitap" atly eserinde türkleriň garlyk we halaç (Farapda) toparlarynyň derýanyň aňyrsynda ýaşaýandygyny, olaryň 16 şäheriniň bardygyny ýazypdyr. Ýokarda agzalan toparlardan oguzlaryň (olar giň territoriýa ýaýrapdyrlar we köp regionlarda ýaşapdyrlar), kurykanlaryň (megerem, garkyn bolmagy ähtimal), garlyklaryň, göktürk(men)leriň türkmen halkynyň kemala gelmegindäki uly rollaryny aýratyn bellemeli. VI-VIII asyryň türk il hanlary – Bumin hanyň, Tonýukukyň, Kultegininiň we başgalaryň mazar daşlarynyň ýüzündäki ýazgylarda olaryň eden ýörişleri, ölen ýyllary we başgalar türkmenleriň häzirki halk kalendary bolan müçe ýyllarynyň seneleri, atlary bilen ýazylypdyr. (Syçan ýyl, ýylky, luw, bijin, koý, takyk we ş.m.). Bular gadymy türkleriň keramatly diýip ynanan haýwanlarynyň we guşlarynyň atlary. Her 12 ýyldan gaýtalanyp duran bu kalendar, biziň pikirimizçe, gadymy türkleriň arasynda döräp, soň бүтін günorta-gündogara Aziýa ýurtlaryna ýaýrapdyr. Oňa ylymda 12 ýyllık haýwanlaryň ady bilen baglanyşykly kalendar sikli diýilýär.

Ata-babalarymyzyň yslandan ozalky gadymy dini ynançlaryna zoroastrizm we şamanizm diýilýär. Ot, ýer, suw, gök (asman), Gün keramatly hasaplanypdyr. Keramatly hasaplanan haýwanlaryň, guşlaryň, ösümlikleriň dürli hünärleriň öz pikirleri bolupdyr. Gögün (asmanyň) Taňrysy iň uly, esasy Hudaý hasaplanypdyr. Häzire çenli türki halklaryň musulman toparlarynyň hemmesinde Taňry, Allanyň bir ady hökmünde görülýär. Ýeriň-suwuň (gadymy türk ýazgylarynda sub-ýar), ýagşyň hudaýy Umaý bolupdyr. Türkmenlerde Mamaka, Burkut baba (bu "burgut" sözünden gelip çykypdyr) ýagşyň, bulutlaryň piri hasaplanýar. Suw çeşmeleri, guýular keramatly hasaplanýar, olary hapalamak günä diýilýär. Gadymy türkleriň totem (keramatly) haýwanlary goç, öküz, gurt (möjek, böri) häzirem gowy görülýän haýwanlardyr.

Gurt – dogumlylygyň, işiň şowlulygynyň simwolydyr. Gadymy türkleriň gerbi bolan gurt hakynda türkmenlerde "Gurtmy, tilki?", "Ertir gurt, öýlän tilki göreniň işi mübärek" ýaly jümleler aýdylýar. Salyrlarda, saryklarda, çowdurlarda toýda

ýöredilýän "gök böri", porhan oýnatmak, zikir çekmek däpleri hem gadymy türklerden bize galan däpdür. X asyryň näbelli awtorynyň "Hudud alalam" ("Dünyäniň serhetleri") diýen işinde: "Türkler her bir oňat we täsin zada tagzym edýärler, tebiplere sarpa goýýarlar, olara baş egýärler. Maryda oňat pagta ekilýär, süýji-şeker kökeler, toşap (duşab), süzme, oňat ýüpek, keteni matalary öndürilýär" diýip ýazypdyr.

Gadymy türkler daşlaryň, gaýalaryň üstündäki haýwanlaryň yzlaryna meňzeş tebigy şekilleri-de keramatly hasaplap, tagzym edipdirler. Bu ýerleriň köpüsi yslam dini ýaýrandan soň, "Alynyň legendar aty Düldüliň yzy", "Düldüliň ahyry" diýen ýaly atlary alypdyrlar. Orta Aziýada, Türkmenistanda, Gündogarda (Hytaý), Türküstanda bular ýaly ýerler köp. Günorta Sibirde (Altaýda, Hakasiýada, Tuwada) gadymy türkleriň ýaşan ýerlerinde, akademik P.Okliidnikow tarapyndan öwrenilen dag gaýalaryň, daşlaryň ýüzüne çekilen ok-ýaýyň, peýkamyň, naýzanyň, hojalyk gurallarynyň, aw awlanan haýwanlarynyň-keýikleriniň-marallarynyň, atly-ýaragly nökerleriň we ş.m. şekilleri saklanypdyr. Daşlaryň ýüzüne edil şular ýaly şekilleri çekmek däbi Orta asyrlara degişli. Olary Maňgyşlakda ýaşayan türkmenleriň ýadygärliklerinde-de – mawzoleýlerinde-de, mazar üstündäki daşlarda görmek bolýar. Çarwa maldarlaryň esasy ýaşayyş jaýy bolan gara (ak) öýlerimiz hem biziň eramyzdan has öň gadymy türkleriň ýaşayyş jaýy bolupdyr. Bu babatda Hytaý ýazuw çeşmeleri habar berýärler. Sähelçe wagtda dikip we söküp, düýelere ýükläp, täze ýerler gyssagly göçmek üçin, ýylyň hemme pasyllary üçinem örän amatly konstruksiýasy bolan gara öýler çarwalar üçin zerur zatlaryň biridir. Gadymy gara öýlerimiz (gara öýleriň ýerli görnüşleri beýleki türki dilli halklarda-da, gyrgyzlarda-da, garagalpaklarda-da, mongol halklarynda-da bar) müňlerçe ýylyň dowamynda has kämilleşipdir.

Hytaý imperatorlary goňşy türki halklar bilen parahat we asuda ýaşamak maksady bilen hemişe olar bilen garyndaşlyk aragatnaşygyny saklapdyr, hytaý şazada gyzlaryny türk hanlaryna durmuşa çykarypdyrlar. Bular şazada gyzlaryň biri öz ata-enesine: "Meni daş uluslara berdiňiz, men daşy keçe

aýlanan tegelek öýde ýaşaýaryn, iýmitim bolsa et-süýt, meniň gaty ýüregim gysýar" diýip, habar edipdir.

Gadymy türk runi ýazgylarynyň dili häzirki türkmen dili bilen deňeşdirilip, olaryň ýakynlygy, düýbünüň, kökünüň birligi öwrenilip, düýpli iş ýazylsa, ol türkmen halkynyň aslyny yzarlamaga uly goldaw bolardy. Runu tekstleriniň dili türkmen diline ýakyn. Mysal üçin, olarda "ogul, ögeý" (öweý, ene manysynda), "siňi" (siňli, ýagny gyz dogany), "ogul, il, kara budun" (türk oguz begleri), il han, ýaýla, agyl, kelin, sub (suw), ýer, gök (asman), "Taňry, göktürk" (Gök Taňra [Asman Hudaýyna] ynanýan türkler), üç, ýedi, dokuz, oguz, koý (goýun), syçan, ýylky, ýylky, ýaýla ýaly terminler köp.

Türkmenleriň toý-ýas däplerinde-de, oýun-tomaşalarynda-da (owlak çapdy, aksüňk, geşdek, düzzüm) gadymy ata-babalarymyz bolan Merkezi Aziýanyň, şol sanda-da Turanyň, Demirgazyk Horasanyň türki we başga dillerde geplän ilatyndan galan dāp-dessurlar köp. Bu dāp-dessurlary deňeşdirip, umuman, dāpleri ýüze çykaryp öwrenmeklik türkmen halkynyň taryhyny we etnogenezini öwrenmäge uly goşant bolardy. Munuň üçin häzirki döwürde ähli mümkinçilikler bar. Şonuň üçin öz aslymyzy, gelip çykyşymyzy has içgin we dogruçyl öwrenmek gerek.

Ata JYKYÝEW,
taryh ylymlarynyň doktory.

"Edebiýat we Sungat", 26.03.1999 ý.

Taryhy makalalar